

II ЦЕРКОВНО- ІСТОРИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО: ВИТОКИ ТА СУЧАСНИЙ ДИСКУРС

УДК 91(477.5)(69)

Микола Костриця (м. Житомир)

РОЛЬ РЕЛІГІЙНОГО КРАЄЗНАВСТВА У ДОСЛІДЖЕННІ МАЛОЇ БАТЬКІВЩИНИ

Досліджено внесок релігійних діячів у розвиток і становлення краєзнавства Волині.

Ключові слова: релігійні діячі, священнослужителі, краєзнавство, Волинь.

Перші спроби залучити духівництво до вивчення території Південно-Західного краю відносяться до середини XIX ст. За розпорядженням Священного Синоду від 19 травня – 6 жовтня 1850 р. православної церковній ієрархії доручалося скласти історико-статистичний опис Волинської єпархії. Це розпорядження було викликане насамперед суто політичними міркуваннями. Адже польський вплив на українських землях, які увійшли до складу Російської імперії лише наприкінці XVIII ст., залишався у краї ще досить значним. Представники польської меншини, як і раніше, складали значний прошарок серед дворянства Правобережної України. У краї активно діяли польські театри, видавництва, різні товариства і гуртки. При першій-ліпшій можливості поляки підкреслювали приналежність волинських земель до колишньої Речі Посполитої¹. Зрозуміло, що такий стан справ не влаштував царизм, який, у свою чергу, прагнув довести одвічну приналежність Волині до Російської імперії. З цією метою на тлі загального посилення русифікаторської політики вже в першій половині XIX ст. здійснюються спочатку дещо епізодичні, хаотичні, а пізніше – цілеспрямованіші, з відповідним ідеологічним забарвленням, дослідження т. зв. Південно-Західного краю Росії, до складу якого входила і Волинська губернія².

Великою мірою завдяки цьому і побачило світ вищезгадане розпорядження Синоду про організацію історико-статистичних описів Волинської єпархії, накопичення фактів і відомостей та використання їх «в виде пособия для изучения истории Российской церкви».

Виконання цього відповідального завдання було покладено на педагогів Волинської духовної семінарії у Кременці. Враховуючи його складність і багатогранність, правління

семінарії на своїх зборах 27 листопада 1850 р. вирішило доручити виготовлення «Церковно-історичного і статистичного опису Волинської єпархії» професору церковної історії Миколі Уводському, учителю церковної історії Костянтину Жуковичу, професору Амвросію Добротворському і вчителю Адріяну Пурієвичу. Але невдовзі, після вибуття цих викладачів до іншого місця служби, авторський колектив розпався, і робота над описом фактично припинилася³.

Протягом тривалого часу намагання Волинського єпархіального управління налагодити збирання за певною системою історико-статистичних матеріалів і описів на місцях не увінчалися успіхом. Далеко не всі парафіяльні священики сумлінно ставилися до виконання дорученої справи. На місцях ця робота, в основному, проводилася лише завдяки ентузіазмові окремих подвижників, закоханих у рідний край. Серед них особливо старанністю відзначався священик з Новоград-Волинського повіту Василь Комашко, який регулярно друкував краєзнавчі матеріали на сторінках «ВГВ»⁴.

Позитивні зрушення на краще сталися з появою часопису «Волынские епархиальные ведомости» (далі – «ВЕВ»), заснованого 1867 р. при Волинській духовній семінарії. Невдовзі навколо єпархіального органу, очолюваного викладачем семінарії М. І. Петровим, сформувалося широке авторське коло краєзнавців. Їхнє ядро складали переважно вихідці з давніх священицьких родин краю, викладачі місцевої семінарії, інших навчальних закладів. Для багатьох із них поява «Ведомостей» стала стимулом до наукової праці⁵.

Серед священиків виявилось чимало яскравих особистостей, які працювали в архівах, вивчали документи, сумлінно, за покликан-

ням робили свою буденну справу в царині дослідження рідного краю. Окремі з-посеред них стали згодом справжніми краєзнавцями. Таке явище для того часу було цілком закономірним і зумовлювалося соціальним статусом священика. У містечках, селах, парафіях вони виконували функції, так би мовити, офіційних істориків, хронікерів і реєстраторів подій, що відбувалися в межах вузької спільноти людей. У виданні священиків знаходилися церковні архіви, вони вели метричні і сповідні книжки, складали клірові відомості. Все це дозволяло їм ґрунтовніше і вільно орієнтуватися у минулому. Неабияку роль у формуванні масової історичної свідомості серед служителів культу відіграла спрямованість системи духовної освіти в семінаріях і академіях, де закладалися працездатність, сумлінність, тренування пам'яті та інші важливі риси, необхідні для дослідницької роботи.

Найпомітнішою постаттю серед священиків-краєзнавців був Аполлоній Сендульський з Острозчини. На початку 60-х рр. він відгукнувся на заклик Волинського єпархіального начальства зробити історико-статистичні описи міст і сіл краю. Першою його друкованою працею став нарис «Історія села Сивки», яку А. Сендульський опублікував у «ВЕВ» 1868 р. У цьому часопису під рубрикою «Материалы к историко-статистическому описанию православных церквей и приходов Вольнской губернии» протягом 1868–1882 рр. дослідник оприлюднив 39 історичних нарисів про міста Рівне, Луцьк, Житомир, Кременець, Острог, Дубно, Овруч, Ізяслав, Полонне, містечка Боромль, Берестечко, Чарторийськ, Пересопницю, Корець, Вишгород, Вишнівцець, Ляхівці, Ямпіль, села Сураж, Стожок, Тихомль, Поляхова, Городище і ряд інших⁶.

Публікацією цих нарисів краєзнавець фактично започаткував розробку історії міст, сіл і парафій, заклав підвалини подальшого вивчення Волині наступними поколіннями краєзнавців. Творчості А. Сендульського притаманні риси об'єктивного викладу фактів, широкого використання документальних джерел, порівняльного історико-статистичного методу дослідження. Історію рідного краю А. Сендульський розглядав як невід'ємну частку історії України. Він мусив писати твори російською мовою за прийнятими тоді стандартами, крізь які чітко

простежується просвітницьке зображення самобутності укладу українського населення на Волині, його духовної і матеріальної культури⁷.

Крім історичних нарисів, А. Сендульський залишив по собі праці «Із спостережень сільського священика», «Автобіографія», власноручно ведений ним упродовж 28 років літопис своєї парафії у с. Сивки, нариси з історії містечок Лабуні, Степані та інших населених пунктів, окремі з яких були опубліковані у 80–90-х рр. XIX ст. в «Киевской старине».

Плідно досліджував рідний край і церковно-освітній діяч Стефан Барановський⁸. Його перу належать десятки краєзнавчих нарисів, присвячених історії Волині. Най-більший інтерес становлять публікації про Адама Киселя, князя Андрія Курбського, матеріали про історію друкарства, історію Кременеччини і Острозчини⁹.

Протягом багатьох років на шпальтах «ВЕВ» регулярно друкували різноманітні краєзнавчі матеріали священики П. Галанович, І. Жолтовський, Д. Левицький, І. Липський (батько майбутнього академіка В. І. Липського), М. Тучемський, М. Шумовський та багато інших.

Активно сприяли становленню церковного краєзнавства на Волині викладачі духовних навчальних закладів М. І. Петров, І. Г. Малишевський, Л. І. Похилевич, М. І. Теодорович, А. Ф. Хойнацький, Ф. Четиркін.

Викладач Волинської духовної семінарії Микола Іванович Петров (1840–1921 рр.) був першим редактором «Вольнских епархиальных ведомостей». Він опублікував у часописі ряд статей з історії храмів і монастирів Волині, розвитку освіти в краї¹⁰; спільно з І. Г. Малишевським підготував фундаментальне дослідження «Вольнь: Исторические судьбы Юго-Западного края»¹¹. За вагомих внесок у дослідження регіону М. І. Петрова у 1894 р. обрали почесним членом Волинського церковно-археологічного товариства. З 1870 р. він – професор Київської духовної академії, з 1918 р. – один із перших академіків ВУАН¹². Співавтором «Вольни» був ординарний професор Київської духовної академії, член історичного товариства Нестора Літописця Іван Гнатович Малишевський (1828–1897 рр.).

«Вольнь» була схвально зустрінута громадськістю краю, викликала пошвавлені

дискусії на сторінках тогочасної періодичної преси, користувалася популярністю в суспільстві, стала настільною книгою для багатьох науковців і краєзнавців¹³. Як справедливо зазначає сучасний дослідник Л. В. Баженів, хоча «Вольнь» і написана з проімперських позицій та має певні фактичні помилки і прогалини, її вихід у світ став помітним явищем в історіографії України і Волині, позитивно позначився на підвищенні інтересу широких верств населення до минулої країни. Зазначимо, що у вихідних реквізитах книжки прізвище справжніх авторів з якихось причин не вказали, а на титулі позначили лише прізвище її видавця П. М. Батюшкова.

Помпей Миколайович Батюшков (1811–1892 рр.) – брат відомого російського поета Костянтина Батюшкова – був відомим державним діячем і пристрасним краєзнавцем. Член Подільського єпархіального історико-статистичного комітету, книговидавець, він багато зробив для популяризації історії Волині і Поділля¹⁴.

Професор богослов'я, протоієрей, член Історичного товариства Нестора Літописця Андрій Хойнацький – автор багатьох історико-краєзнавчих праць. Завдяки значному фактичному матеріалу, вони зберігають для читача інтерес і по сьогодні. Високим науковим рівнем відзначаються праці з історії православ'я, уніатства на Волині, Почаївської Успенської Лаври, генеалогії князів Острозьких тощо¹⁵.

Перу викладача Волинської духовної семінарії Федота Четиркіну належать цікаві краєзнавчі розвідки про історію семінарії, Луцьке Хрестовоздвиженське братство, релігійну діяльність князя К. Острозького, історію краю за литовсько-польських часів тощо¹⁶.

До грона найвизначніших краєзнавців Волині кінця XIX ст. належить і педагог, церковний діяч Микола Іванович Теодорович¹⁷. Саме він взяв на себе ініціативу щодо опрацювання, систематизації розпорошених у різних джерелах матеріалів, з історії церков і парафій краю, зібраних його попередниками і фактично самотужки створив унікальну 5-томну працю «Историко-статистическое описание церквей и приходов Вольнской епархии», яку по праву можна вважати однією з вершин волинського краєзнавства останньої третини XIX ст. «Историко-статистическое описа-

ние...» охоплює описи 1477 парафій і церков Волинської губернії¹⁸.

Свою працю М. І. Теодорович присвятив «ревнителям православия русской народности на Волыни» і здійснив на користь «Попечительства о воспитанниках Вольнской духовной семинарии». До епіграфу автор виніс слова з Іпатіївського літопису: «Молю ви, браття, аще что писахъ, или недописахъ, или переписахъ, исправляйте Бога для, а не кляните». Крім власне характеристики парафій і церков, у кожному томі М. І. Теодорович вмщував аналітичні статті з окремих проблем історії Волині. Зокрема, в першому томі видруковано авторські нариси «Краткий очерк истории Вольни», «Епископы Вольнской епархии», «Границы Вольнской епархии. Ее пространства, народонаселение, устройство поверхности, реки, озера, болота, почва, царство ископаемых, климат, разделение на округи и ее управление»¹⁹.

У другому томі автор подає нариси з історії друкарства на Волині, про родини Радзивіллів, Любомирських, Чарторийських, Острозьких; у третьому – про Кременецький лицей і семінарію, родину Сангушків; у п'ятому – про князів Велецьких, Ружицьких, інвентар Воєгощенської церкви, люстрацію м. Ковеля 1663 р., весільні і хрестинні пісні жителів с. Щедрогоща та ін. М. І. Теодорович докладно розповідав про повітові міста і старовинні містечка. Крім того, в посиланнях, примітках він вмщував довідково-краєзнавчу інформацію та тексти документів латинською, польською або в перекладі російською мовою²⁰.

Крім «Историко-статистического описания...» перу М. І. Теодоровича належить ще цілий ряд фундаментальних праць з історії міст Волині: Володимира, Кременця, Заслава (Ізяслава), Старокостянтинова²¹. Окрему монографію дослідник присвятив історії Волинської духовної семінарії – своїй альма-матер, в якій він багато років служив викладачем²². У книжці, яку він присвятив своїм учням, М. І. Теодорович глибоко аналізує становлення духовної освіти на Волині, подає цікаві відомості про інші навчальні заклади краю, зокрема про Луцьку уніатську єпархіальну семінарію в Жидичині, Олицьке світське, Ковельське приходське, Милицьке повітове, Білостоцьке духовне училища та інші заклади. М. І. Теодорович – автор також великої кількості статей у «ВЕВ», присвяче-

них різноманітним аспектам історії та поста-
тям Волинської землі.

Ретроспективний аналіз публікацій
священиків, викладачів духовних закладів та
інших, вже відомих нам авторів за
краєзнавчою діяльністю при ВГСК (В. Перего-
вський, Ф. Кітченко, Л. Рафальський
та ін.), свідчить, що більшість із них
висвітлювали історію рідного краю з позицій
«общерусскости» і офіційної доктрини «пра-
вославия, самодержавства и народности», вба-
чаючи головний свій патріотичний обов'язок
у боротьбі з польсько-католицьким впливом.
Особлива роль у пропаганді історичного мину-
лого краю належала «ВВВ», на сторінках
яких була представлена широка палітра
різноманітних краєзнавчих матеріалів.
Бібліографічний покажчик, складений у
1938 р. рівненським істориком і краєзнавцем
І. Лозов'юком засвідчує, що протягом 1867–
1915 рр. на сторінках часопису з'явилася по-
над тисяча різноманітних краєзнавчих
публікацій²³.

Діяльність поважної когорти священиків-
краєзнавців, дослідників рідного краю, спри-
яла становленню волинознавства як науки та
певною мірою поглибленню процесу
самоусвідомлення мешканцями краю своєї
етнічної приналежності.

Важлива роль у консолідації краєзнавчого
загалу духівництва Волині на початку 90-х
рр. XIX ст. належить Волинському і Жито-
мирському архієпископу Модесту (в миру Да-
нило Костянтинів Стрельбицький). При-
значення Модеста 24 грудня 1889 р. на
Волино-Житомирську єпархію збіглося з
підготовкою до святкування 900-річчя
Волинської єпархії та 100-річчя входження
Волині під владу Росії²⁴. Владика доклав ба-
гато зусиль у реставрації і будівництві церков
у містах та парафіях Волинської єпархії. З ме-
тою збереження унікальних пам'яток старо-
вини краю на єпархіальному з'їзді 1891 р.
архієпископ Модест порушив питання про
організацію в Житомирі Давньосховища ста-
рожитностей²⁵. Подібний досвід створення
таких установ на Волині вже був. Перше на
терені краю Давньосховище старожитностей
було створено 31 жовтня 1887 р. у Володимирі
за ініціативи місцевого Свято-Воло-
димирівського православного братства. Його
організаторами стали братчики – відомий
український археолог, історик, громадський
діяч В. Б. Антонович та мистецтвознавець, ху-

дожник, археолог А. В. Прахов²⁶. Члени брат-
ства збирали для музею різноманітні предме-
ти старовини, рукописи, стародруки, предме-
ти церковного вжитку, археологічні знахідки
тощо. Невдовзі Давньосховище старожитно-
стей виникло при Луцькому Хрестовоздви-
женському братстві. клопотання Модеста про
створення подібної фундації в Житомирі
знайшло підтримку в церковних ієрархів.
Урочисте відкриття Волинського єпар-
хіального давньосховища старожитностей
відбулося 15 травня 1893 р. у приміщенні
колишньої Христової церкви на території
архієрейського подвір'я²⁷.

Після освячення приміщення коротку про-
мову виголосив один із ініціаторів заснування
Волинського єпархіального давньосховища
О. О. Фотинський, слова якого звучать акту-
ально й сьогодні: *«Історія та її молодша се-
стра археологія, – зазначав Орест
Оксентійович, – відновлюють перед нашими
очима минуле, дають нам уроки і для
сучасності. Історія пробуджує в нас
національну гордість, спонукає піклуватися
про свій самобутній розвиток незалежно від
чужого впливу, не пов'язаного органічно з хо-
дою національного життя, вчить нас любити
своє славне минуле, не приховуючи в той же
час від нас і недоліків цього минулого і тим
застерігаючи від сумних помилок і захо-
плень...»*²⁸.

За розпорядженням Модеста духовенство
єпархії було зобов'язане ретельно збирати та
передавати до створеного давньосховища всі
цінні предмети і пам'ятки старовини, які були
в церквах, монастирях, приватних збірнях
священиків²⁹.

Завідувачем давньосховища було призна-
чено відомого краєзнавця, викладача історії
Волинського жіночого училища духовного
відомства О. О. Фотинського, з ім'ям якого
пов'язана одна з найяскравіших сторінок в
історії волинського краєзнавства. Добре
розуміючись на музейній справі, Орест Оксен-
тійович, ознайомившись зі станом речей,
зрозумів, що одній людині зберігати, система-
тизувати і описувати зібрані в музеї пам'ятки
не під силу. Тому 1892 р. на ім'я Модеста
О. О. Фотинський надіслав доповідну записку,
в якій запропонував заснувати при
давньосховищі церковне історико-археологічне товариство. Він же склав проект ста-
туту товариства. Архієпископ Модест
підтримав цю ідею, призначив комісію, яка

після остаточного обговорення і доопрацюван-
ня направила статут на затвердження до
Синоду й Міністерства внутрішніх справ.
Відповідь із столиці прийшла досить швидко.
Вже 2 листопада 1893 р. Статут Волинського
церковно-археологічного товариства Синодом
було затверджено. Згідно із цим указом
Волинська Духовна Консисторія від 15 листо-
пада видала у вигляді циркуляра свій указ за
№753. У ньому, зокрема, зазначалося, *«что
все волынские священники приглашаются
быть членами-корреспондентами учрежден-
ного в городе Житомире церковно-археоло-
гического общества для разработки волын-
ской церковной старины и истории Волын-
ской епархии с древнейших времен»*³⁰.

Після нетривалої організаційної підготовки
2 січня 1894 року в приміщенні давньосхови-
ща, що містилося в архієрейському будинку
на вулиці Великій Бердичівській, відбулося
відкриття Волинського Церковно-археологічного товариства (далі – ВЦАТ). Перше на
Волині громадське історико-краєзнавче това-
риство об'єднало 12 почесних (архієпископ
Модест, українські історики В. Б. Антонович,
М. П. Дашкевич та ін.), 42 дійсних члени і
6 кандидатів у дійсні члени. Керував
діяльністю товариства Розпорядчий комітет,
до складу якого увійшли відомі громадські
діячі і краєзнавці М. Г. Барський (голова),
протоієрей М. М. Трипольський, інспектор
Житомирської прогімназії Я. М. Гадзинський,
секретар Волинської Духовної Консисторії
Є. А. Сретенський та барон І. М. де Шодуар,
якого невдовзі змінив О. О. Фотинський³¹.
Хоча формально головою вважався М. Барсь-
кий, проте фактичне керівництво товари-
ством, як і завідування музеєм та бібліотекою,
здійснював О. О. Фотинський. Його народо-
любна та патріотична діяльність не залишила-
ся поза увагою єпархіальних чиновників. За
свідченням учениць дослідника О. Ряб-
чинської-Баторевич та Ф. Баторевич-Латук,
за любов до української минувшини він мав
неодноразові конфлікти з Модестом. Замість
курсу історії О. Фотинський в училищі зму-
шений був читати певний час математику. Та-
кий вердикт йому було винесено за надмірну
любов до української історії³². Не забуваймо,
що вся діяльність ВЦАТ спрямовувалася
архієпископом Модестом під гаслом відданості
православній церкві і Російській державі, а
тому відхід від цих канонів загрожував при-
кростями.

За статутом ВЦАТ передбачалося видання
власного щорічника наукових праць. Перший
том «Волинского историко-археологического
сборника» побачив світ 1896 р. Усю підготовчу
роботу та редакцію збірника здійснили
О. О. Фотинський, М. М. Трипольський за
участю відомого київського історика
М. П. Істоміна³³. До першого тому увійшли
матеріали про історію створення ВЦАТ,
видруковано його статут та списки членів то-
вариства, звіт про роботу у 1894–1895 рр.,
промову на урочистому відкритті товариства
архієпископа Модеста. Широко були
представлені матеріали з церковної історії
Волині. Так, за підсумками пошукової роботи
у фондах давньосховища викладач Волинської
духовної академії Г. Я. Крижановський
підготував історико-діалектичний нарис про
рукописні Євангелія XV–XVIII ст. О. О. Фо-
тинський написав до збірника статті «Юрий
Немирич» та «К литературной истории южно-
русских апокрифов».

У другому випуску збірника, що побачив
світ 1900 р., найбільшу увагу привернули
статті М. М. Трипольського про волинські
рукописні Євангелія XVI ст., історичний на-
рис про Житомир та історичні розвідки
О. О. Фотинського про минуле Волині³⁴. Осо-
бливу увагу критиків привернули статті
О. О. Фотинського «Побратимство и чин бра-
тотворения» та «Обыкновенные люди старой
Волыни: из семейной хроники двух поколе-
ний дворян Загоровских во второй половине
XVI в.», написані на матеріалах давньосхови-
ща.

Предметом розгляду в першій з них стала
історія появи звичаю побратимства та сприй-
няття його церквою на українських землях
XV–XVIII ст. О. О. Фотинський прийшов до
висновку, що цей звичай набув поширення і
знайшов своє відображення як у побуті, так
і в суспільно-політичному житті, зокрема в
діяльності церковних братств. У другій статті
простежено еволюцію життя двох поколінь
відомої української шляхетської родини.
Відгукуючись на цю працю, відомий історик
О. І. Левицький писав, що на прикладі роду
Загоровських можна ознайомитися з багатьма
цікавими сторінками минулого краю, змалю-
вати живі та рельєфні портрети інших воли-
нян XVI ст. *«Но чтобы с успехом писать та-
кие очерки, для этого, кроме природного та-
ланта, требуется обширное, всестороннее
знакомство с исторической эпохой (...). У г.*

Фотинського *имеются все данные: и талант, и основательное знание истории родной ему Волыни, и необыкновенное трудолюбие*. *Завершуючи рецензію на «Волынский историко-археологический сборник», О. І. Левицький зазначив, що «следует признать эти издания ценными, полезными, делающими значительный вклад в сокровищницу изучения истории Волыни»*³⁵.

Розпорядчий комітет ВЦАТ налагодив зв'язки з Київською і Віленською комісіями для розгляду древніх актів, з Археографічним та Археологічним товариствами у Москві, з Товариством історії при Московському університеті, Київським товариством Нестора Літописця, з радою Київської духовної академії, Петербурзьким археологічним інститутом, Мінським та Кам'янець-Подільським єпархіальними історико-статистичними комітетами тощо³⁶.

За описом 1894 р. у Волинському єпархіальному давньосховищі старожитностей зберігалося 376 рукописів, кількості актів і 195 стародруків³⁷. Значні документальні масиви матеріалів з історії Волині зосереджувалися у Володимир-Волинському давньо-сховищі старожитностей³⁸, в Острозькому братстві імені Острозьких³⁹. Найцінніші колекції з цих давньосховищ згодом було передано до губернського Житомира. Як видно зі звіту ВЦАТ, протягом 1894 р. у давньосховищі вели дослідницьку роботу викладач Митавської гімназії І. Гижицький, студент Московської духовної академії Ю. Тиховський, викладач однієї з Петербурзьких гімназій, колишній житомирський В. Т. Боцяновський, викладач Волинської духовної семінарії Г. Я. Крижановський⁴⁰. За ініціативою архієпископа Модеста член ВЦАТ Д. Полянський у 1894 р. розробив власну програму щодо складання описів церков, парафій і населених пунктів краю. За цією програмою, крім описів храмів та історії їх спорудження, передбачалося збирання даних про населення, економічне і соціальне становище мешканців, відомості про їх побут, звичаї, обряди тощо. Це була фактично перша наукова програма краєзнавчого дослідження краю⁴¹. Зібрані членами ВЦАТ близько тисячі церковно-парафіяльних літописів і описів містили в собі часті унікальні відомості з різних аспектів життя краю, вони донесли до нас неповторний народний побут і традиції, які нині або забуті,

або видозмінені⁴². На жаль, збереглися вони далеко не всі.

У фондах Центрального державного історичного архіву України в Києві до наших днів збереглося 427 церковнопарафіяльних літописів і описів⁴³. Зокрема, 89 літописів із Заславського (Ізяславського) повіту, 85 – Старокостянтинівського, 67 – Дубнівського, 50 – Новоград-Волинського, по 15 – Житомирського і Рівненського, 12 – Луцького повітів. Окремі з них є ґрунтовними (від 30 до 100 і більше аркушів) описами з планами, схемами храмів, зображенням цінних ікон, хат, одягу, прихожан, з посиланнями на використані джерела тощо⁴⁴.

У вступі подавалися загальногеографічні відомості про населений пункт, зокрема, його географічне положення, рельєф, ґрунти, надра, клімат, річки й озера, розташування хат і вулиць тощо. Перший розділ літопису, як правило, включав відомості про історію населеного пункту: час його заснування, виникнення і походження назви, перших поселенців, перебіг основних подій. Коли поблизу села були могили, їм теж давали стислу характеристику. Ось як, наприклад, пояснюється походження назви с. Глумчі Новоград-Волинського повіту, заснованого ще за часів Київської Русі. За легендою, колись на місці села було квітуче місто, але вороги зруйнували його. Коли ж уцілілі мешканці повернулися на згарище, вони стали називати руїни Глумча, тобто руйнування, глум (тепер це село Ємельчинського району Житомирської області – М. К).

Другий розділ літописів має назву «Парафіяльний храм». У ньому докладно описується зовнішній і внутрішній вигляд храмів. Із третього розділу «Церковних притч» можна скласти уявлення про розміри угідь та церковні кошти. У розділі «Парафіяни» у багатьох літописах підкреслювалося, що, незважаючи на багатовікове іноземне поневолення, народ зберіг свої національні риси, мову, звичаї, побут.

Активно співпрацював із ВЦАТ видатний український історик В. Б. Антонович. За його завданням протягом 1897–1899 рр. О. О. Фотинський і М. М. Трипольський здійснили ряд наукових відряджень Волиню. Зокрема, до Городищенського, Дерманського, Загорівського, Корецького, Любарського, Тригірського монастирів, м. Овруча. Зібраний ними матеріал В. Б. Антонович використав у своїй

фундаментальній праці «Археологическая карта Волынской губернии»⁴⁵. За наслідками обстеження М. Трипольським і О. Фотинським пам'яток Овруча невдовзі на урядовому рівні було прийнято рішення про реставрацію унікальної пам'ятки архітектури Київської Русі – Свято-Василівської церкви.

Надзвичайно плідною була діяльність членів ВЦАТ у період підготовки XI Археологічного з'їзду, присвяченого волинським старожитностям. Спочатку з'їзд планувалося провести у Луцьку, але через транспортні проблеми (насамперед, віддаленість міста від великих центрів) його проведення перенесли до Києва. XI археологічний з'їзд відбувся 1899 р. в університеті св. Володимира. Делегатами від Волині на з'їзді були відомі краєзнавці і дослідники А. А. Волянський, С. С. Гамченко, Л. К. Житинський, М. І. Коробка, І. І. Леонтєв, Б. М. Прушинський, Е. Л. Руліковський, М. І. Теодорович, С. А. Уваров⁴⁶. Від ВЦАТ делегатом був обраний О. О. Фотинський, котрий організував виставку волинських старожитностей, виступив із доповіддю, а також виконував на з'їзді обов'язки вченого секретаря секції історико-географічних і етнографічних старожитностей, на якій головував видатний український історик Д. І. Багалій⁴⁷.

Одразу після відкриття давньосховища при архієрейському подвір'ї його організаторам стало зрозуміло, що приміщення не відповідає музейним вимогам. У зв'язку з цим Церковно-археологічне товариство з 1894 р. розпочало спорудження власного будинку під музей і бібліотеку на Вільській вулиці, на ділянці, що належала Преображенському кафедральному собору. Керував спорудженням будинку настоятель цього собору, член Розпорядчого комітету ВЦАТ, відомий краєзнавець М. М. Трипольський. Планувалося до серпня 1896 р. розмістити колекцію у власному будинку, але товариство не в змозі було відшкодувати витрати на будівництво через нестачу коштів. Тому майже готовий будинок було передано в оренду Товариству опікунства про тверезість і Народній чайній. Лише на початку XX століття Давньосховище старожитностей переїхало до власного приміщення⁴⁸.

1911 р. фонди Волинського єпархіального

давньосховища поновилися експонатами з Володимир-Волинського давньосховища (у т. ч. 100 рукописів, 500 стародруків). Перед першою світовою війною воно було одним з найбагатших музейних закладів України. Всі ці роки головним натхненником і душею ВЦАТ та підпорядкованого йому давньосховища був О. О. Фотинський, який вмело поєднував в одній особі як організаційні, так і наукові функції.

Його правою рукою був протоієрей М. М. Трипольський. Одночасно з професійною і громадською діяльністю Микола Миколайович займався науковою роботою, зокрема в царині церковної історії та краєзнавства. У 1878 р. він захистив дисертацію на ступінь магістра богослов'я «Уніатський митрополит Іпатій Потій та його проповідницька діяльність». Активний член Волинського губернського статистичного комітету, один із засновників ВЦАТ, М. М. Трипольський невдовзі став біля витоків організації Товариства дослідників Волині. Указом Правлячого Сенату від 17 лютого 1906 р. М. М. Трипольського за вірну службу і здобутки на просвітницькій ниві було затверджено у дворянському достоїнстві⁴⁹.

1915 р., у зв'язку з наступом німецьких військ, значна частина експонатів давньосховища була евакуйована до Харкова. Подальша їх доля трагічна. У жовтні 1941 р. під час евакуації музейних коштовностей на схід ешелон був знищений фашистами. Лише незначна частина експонатів, що вціліли, зберігається тепер у Харківському історичному музеї та Харківській науковій бібліотеці ім. В. Короленка⁵⁰. Решта ж експонатів Давньосховища, що залишилися в Житомирі, як стверджує на підставі архівних джерел мистецтвознавець Лідія Дахненко, 1919 р. увійшла до складу Волинського науково-дослідного музею (тепер Житомирський краєзнавчий музей)⁵¹.

До 100-річного ювілею Давньосховища науковці Житомирського краєзнавчого музею підготували виставку, провели представницьку наукову конференцію, на якій вперше за багато років гідно оцінили роль ВЦАТ у вивченні краю наприкінці XIX – на початку XX ст.⁵².

Джерела та література

1. *Баженов Л. В.* Дослідження Волині в другій половині XIX на початку XX ст. // Велика Волинь: минуле і сучасне: Тези Міжнародної науково-краєзнавчої конференції / Відп. редактор М. Ю. Костиця. – Житомир, 1993. – С. 11–13.
2. *Гаврилук С. В.* Початки археологічних досліджень на Житомирщині // Житомирщина крізь призму століть: Науковий збірник / Відп. редактор М. Ю. Костиця. – Житомир, 1997. – С. 13–15.
3. *Теодорович Н. И.* Несколько слов к читателю // Теодорович Н. И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. – Почаев, 1899. – Т. 4: Староконстантиновский уезд. – С. 922–923.
4. *Комашко В.* Краткое описание местечка Любомирки Новоград-Волынского уезда // ВГВ. – 1854. – № 3; Його ж. Церковь и ярмарка в с. Колодяжно // ВГВ. – 1854. – № 52; Його ж. Местечко Краснополье Житомирского уезда // ВГВ. – 1855. – № 30; Його ж. Нечто о пчеловодстве в южной части Новоград-Волынского уезда // ВГВ. 1856. – № 3.
5. *Манько М. П.* Православна церква і становлення історико-краєзнавчих досліджень на Волині // Духовне відродження культури України: традиції, сучасність: Матеріали і тези науково-практичної конференції. – Рівне, 1994. – С. 200–202.
6. *Михайлюк О. Г.* Історія Волині на сторінках газети «Волыньские епархиальные ведомости» // Шоста Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства. – Луцьк, 1993. – С. 382.
7. *Баженов Л. В.* Аполлоній Сендульський – діяч українського національного відродження, видатний краєзнавець Волині // Духовне відродження культури України: традиції, сучасність: Матеріали і тези науково-практичної конференції. – Рівне, 1994. – С. 76–78.
8. *Манько М. П.* Стефан Барановський – волинський краєзнавець 2-ї половини XIX ст. // Велика Волинь: минуле і сучасне: Матеріали міжнародної наукової краєзнавчої конференції / Відп. редактор М. М. Дарманський. – Хмельницький – Ізяслав – Шепетівка, 1994. – С. 61–64.
9. *Барановский С.* Волынцы как переселенцы в Восточную Россию в эпоху Б. Хмельницкого // ВЕВ. 1874. – № 18; Його ж. Село Колодно Кременецкого уезда, памятник судеб Волыни при короле польском Сигизмунде I // ВЕВ. – 1873. – № 14; Його ж. Воспоминания о прошедшем города Кременца с 1827 по 1868 гг. // ВЕВ. – 1868. – № 27.
10. *Петров Н.* Краткие сведения о православных церквях Волынской епархии, в настоящее время не существующих // ВЕВ. – 1867. – № 2–8; Його ж. О народных праздниках в Юго-Западной России // Труды Киевской духовной академии. – 1871. – Октябрь–ноябрь–декабрь; Його ж. Южно-русские легенды // Труды Киевской духовной академии. – 1877. – Март.
11. *Батюшков П. Н.* Волынь: Исторические судьбы Юго-Западного края. – СПб: Общественная польза, 1888. – 288 с.
12. *Баженов Л. В.* Академік М. Петров – визначний дослідник регіональної історії Правобережної України // Матеріали VII Всеукраїнської наукової конференції «Історичне краєзнавство в Україні: традиції і сучасність». – К.: Рідний край, 1995. – Ч. I. – С. 57–59.
13. Что сделал П. Н. Батюшков для Юго-Западного края // Волынь. – 1892. – № 94.
14. *Баженов Л. В.* Помпей Батюшков – знавець і організатор досліджень історії Великої Волині // Звягель древній і вічно молодий: Тези Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції. – Новоград-Волыньський, 1995. – С. 80–83.
15. *Хойнацкий А. Ф.* Западнорусская церковная уния в ее богослужении и обрядах. – К., 1871; Його ж. Очерки из истории православной церкви и древнего благочестия на Волини. – Житомир, 1878; Його ж. Православие на западе России в своих ближайших представителях. – М., 1878; Його ж. Почаевская Успенская Лавра. – Почаев, 1897.
16. *Четыркин Ф.* Исторический очерк Волынской духовной семинарии // ВЕВ. – 1878. – № 21; 1879. – № 20; 1881. – № 34; Його ж. Древнее Луцкое Крестовоздвиженское братство (1617–1712) // ВЕВ. 1871. – № 14; Його ж. Деятельность князя Константина Острожского в пользу православия в Юго-Западной Руси // ВЕВ. – 1872. – № 8–10; Його ж. Религиозные отношения литовско-польских королей к древней Волини // ВЕВ. – 1874. – № 14–15; 1877. – № 1, 3, 5, 7.
17. *Силлюк А.* Микола Теодорович: Бібліографічний нарис // Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і край: Матеріали IX Міжнародної історико-краєзнавчої конференції / Відп. редактор Г. В. Бондарено. – Луцьк: Надстир'я, 1998. – С. 77–79.
18. *Теодорович Н. И.* Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии: Т. I. – Почаев, 1888. – 436 с; Т. II. – Почаев, 1890. – 697с; Т. III. – Почаев, 1894. – 696 с; Т. IV. – Почаев, 1899. – 934 с; Т. V. – Почаев, 1903. – 560 с.
19. *Теодорович Н. И.* Вказана праця. – Т. I. – С. 5–39.
20. *Силлюк А.* Вказана праця. – С. 78.
21. *Теодорович Н. И.* Город Владимир Волынской губернии в связи с историей Волынской епархии: В память девятисотлетнего юбилея Волынской епархии. – Почаев, 1893. – 518 с; Його ж. Город Кременец Волынской губернии: Исторический очерк. – Почаев, 1894. – 70 с; Його ж. Город Заславль Волынской губернии: Исторический очерк. – Почаев, 1894. – 50 с; Його ж. Город Староконстантинов Волынской губернии: Исторический очерк. – Почаев, 1899. – 89 с.
22. *Теодорович Н. И.* Волынская духовная семинария... с 1796 по 1900 г. – Почаев, 1901. – 1022 с.
23. *Łozowiuk I.* Bibliografia artykułów naukowych ogłoszonych w Wołyńskich Eparchialnych wiadomościach. – Równe, 1938. – 72 s.
24. *Костиця М. Ю., Жиллюк С. І.* Архієпископ Модест Стрельбицький – випускник Кам'янець-Подільської семінарії // Поділля і Волинь у контексті історії українського національного відродження: Науковий збірник / Відп. редактор Л. В. Баженов. – Хмельницький: Доля, 1995. – С. 276–278.
25. *Дахненко Л. О.* Сто років Волинському єпархіальному давньосховищу // Тези наукової конференції до 100-річчя Волинського єпархіального давньосховища / Гол. редколегії Б. А. Кругляк. – Житомир, 1993. – С. 3–6.
26. *Костиця М.* Давньосховища Волині // Тези наукової конференції до 100-річчя Волинського єпархіального давньосховища / Гол. редколегії Б. А. Кругляк. – Житомир, 1993. – С. 7–8.
27. *Боцяновский В.* Волыньское церковно-археологическое древнехранилище // ВЕВ. – 1893. – № 36.
28. Волынский историко-археологический сборник. – Почаев, 1896. – Вып. I. – С. 12.
29. *Фотинский О.* Краткое описание предметов древности, пожертвованных в Волыньское епархиальное древнехранилище по июль 1893 года // ВЕВ. – 1893. – № 29–32.
30. Указ Его Императорского Величества Самодержца Всероссийского, из Волынской Духовной Консистории от 15 ноября 1893 года № 753. Цитується за примірником Циркуляра № 15210, що зберігається у приватному архіві М. Ю. Костиці.
31. Волынский историко-археологический сборник. – Почаев, 1896. – Вып. I. – С. 5.
32. *Лащук Ю.* Перші музеї на Житомирщині // Народна творчість та етнографія. – 1992. – № 4. – С. 30.
33. Волынский историко-археологический сборник. – Почаев, 1896. – Вып. I.
34. Волынский историко-археологический сборник. – Житомир, 1900. – Вып. II.
35. *Левицкий О.* Рецензия на «Волынский историко-археологический сборник» // Киевская старина. – 1901. – Ноябрь. – С. 108.
36. Волынский историко-археологический сборник. – Вып. I. – С. 6.
37. Там само. – С. 7–8.
38. *Василевська С. І.* З історії Володимир-Волинського давньосховища // Шоста Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства. – Луцьк, 1993. – С. 408–409.
39. *Ульяновський В. І.* Краєзнавча діяльність братства ім. князів Острозьких // Минуле і сучасне Волині: Тези доповідей і повідомлень II-ої Волинської історико-краєзнавчої конференції. – Луцьк, 1988. – Ч. II. – С. 210.
40. Волынский историко-археологический сборник. – Почаев, 1896. – Вып. I. – С. 8–9.
41. *Полянский Д.* Церковно-приходская летопись на Волини // ВЕВ. – 1884. – № 1–2. – С. 1–26; № 3. – С. 79–82; *Костиця М. У*

- витоки наукового пізнання краю // Вільне слово (Житомир). – 1995. – 8, 15 груд.
42. *Баженов Л. В.* Историчне краєзнавство Правобережної України XIX – на початку XX століть: Становлення. Історіографія. Біобібліографія. – Хмельницький: Доля, 1995. – С. 54–56.
43. ЦДІА України у м. Києві, ф. 2205, оп. 1, спр. 1–433.
44. *Баженов Л. В.* Вказана праця. – С. 54–55.
45. *Антонович В. Б.* Археологическая карта Волынской губернии. – М., 1900. – 130 с.
46. *Фотинский О.* Волынь на XI археологическом съезде в г. Киеве // ВЕВ. – 1899. – № 32.
47. *Дахненко Л.* Вказана праця. – С. 5.
48. Там само. – С. 4.

Николай Кострица

Роль религиозного краєведення в дослідженні малої Родины

Исследован вклад религиозных деятелей в развитие и становление краеведения на Волыни.

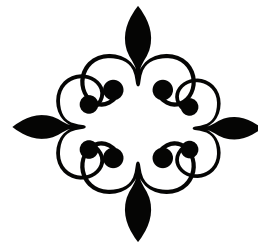
Ключевые слова: религиозные деятели, священнослужители, краеведение, Волынь.

Mykola Kostytsya

Church ministers' deposit to development of area studies

It is an investigation of clerics' deposits in development and formation of Volyn area studies.

Key words: clerics, church ministers, area studies, Volyn.

49. *Костриця М., Кондратюк Р.* Краєзнавець М. Трипольський і його нарис про Житомир // Житомирський вісник. – 1996. – 19 лип.
50. *Кот С. І.* Волинське давньосховище: слідами втрачених цінностей // Житомир в історії Волині і України: Тези Всеукраїнської наукової краєзнавчої конференції / Відп. редактор М. Ю. Костриця. – Житомир, 1994. – С. 47–50.
51. *Дахненко Л.* Вказана праця. – С. 6.
52. Тези наукової конференції до 100-річчя Волинського Єпархіального Давньосховища: 18–20 травня 1993 року / Відп. редактор Б. А. Кругляк. – Житомир, 1993. – 67 с.

УДК 246.1; 146.3. К-65

Олена Калінович, Юрій Коптюх (м. Переяслав-Хмельницький)

АРХІТЕКТУРА ТА ІКОНОПИС ОСТРІЙСЬКОЇ ПОКРОВСЬКОЇ ЦЕРКВИ

У статті висвітлюються архітектурні особливості Покровської церкви та подається опис найбільш цікавих сюжетів ікон, пов'язаних із Переяславщиною.

Ключові слова: церква, архітектура, музей, ікона, хрест, святий, монастир.

Козацька церква 1606 р., освячена в ім'я Покрови Пресвятої Богородиці, перевезена на територію музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпряни з с. Острійки Білоцерківського р-ну Київської області. Культурна споруда відноситься до так званої Придніпровської архітектурної школи народного будівництва, якій, за визначенням В. Щербаківського, притаманні величність і монументальність. Зокрема, це характерні високий нижній об'єм, вузькі вікна, відсутність декору, суворі та виразні форми. Зовні стіни від дощу захищені шалівкою, дах вкритий металом, пофарбованим у зелений колір. Дослідник дерев'яного церковного будівництва М. Драган відносить Покровську церкву до поширеного типу дерев'яної архітектури – тризрубного¹.

Церква тридільна – вона складається з трьох приміщень (бабінець + неф + вівтар) і тризрубна (основу будівлі складає четверик – прямокутний зруб із горизонтально притесаних колод). До четверика приєднано два прируби, менші зруби приєднані до головного. Західний прируб прямокутний (бабінець). Східний прируб гранчастий – вівтар.

Церква триверха, на маківках розміщено золотисті фігурні ковані хрести. Маківки бані (великої сферичної покрівлі церкви) і заломі покриті пофарбованим у зелений колір залізом. За свідченнями П. Алепського (XVII ст.), церкви в Україні вкривали білим залізом, або фарбувалися зеленою фарбою. Покровська церква була покрита залізом в автентичному середовищі у 1823 р.².

Під маківками розміщені глухі ліхтарі (без отворів). Ліхтарі бабинця і вівтаря встановлено на заламах (вітрилах) – це трикутні елементи покрівлі, що накривають зруб і підтримують барабан. Ліхтар нефу встановлений на баню. У Покровській церкві одна баня, встановлена на 8-гранному розміщеному на

заломах барабані (уступі, утвореному комбінацією вертикальних конструкцій).

Зруб і прируби храму встановлено на дубових підвалинах. Це витесані бруси, товщі за бруси зрубу, на які й покладені. Фундаментом слугують великі кам'яні брили.

Уся церква шальована дошками. Цокольна частина виконана так званим опасанням, аби віддалити дощову воду від підвалів. За сумнівною тезою, висунутою О. Болюком, майстри церковного будівництва часто добували ганок, який, за словами дослідника, виконував аналогічну опасанню функцію³. Цей «ганок» має різні назви: зовнішня частина притвору, паперть, вестибюль тощо.

Шестикутні двері церкви відділяють зовнішню і внутрішню частину притвору. Їхня форма характерна і для старих українських хат. Особливої уваги заслуговує декорування одвірків. Церковні одвірки, як правило, спеціально виготовлялися перед закладкою стін, щоб мати з ними органічне поєднання. На одвірках вирізували дату побудови святилища, ім'я майстра, єпископа, фундатора тощо. Нині напис прочитати неможливо.

Архітектурною особливістю Покровського храму є два зовнішні вікна у вигляді хрестів, що характерно для церков XVII ст. Одне вікно – над дверима з паперті до бабинця, друге збереглося у зовнішній частині вівтаря і орієнтоване на схід. Ці хрести мають виразну форму одного з кількох поширених типів козацьких хрестів – так званих лапчастих або субмальтійських. Є слушними слова дослідника Г. Павлуцького: «До українських дерев'яних церков не можна прикласти жодної з відомих європейських мистецько-історичних схем... ні готику, ні бароко. Вони самі становлять стиль, цей стиль природно впливає з будівельного матеріалу»⁴.

Освітлюють церкву шість прямокутних